

METODOLOGICKÝ AGNOSTICIZMUS A VEDECKÁ ANTROPOLÓGIA V ANTROPOLOGICKOM VÝSKUME NÁBOŽENSTVA

Michal Uhrin

*Katedra etnológie a muzeológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave
michal.uhrin@uniba.sk*

Methodological Agnosticism and Scientific Anthropology in Anthropological Research of Religion

Abstract—The aim of this article is to contribute to debates on the question of objectivity and subjectivity in anthropological research, which has been prominent in academic discourse since the second half of the 20th century. The paper focuses on selected approaches to subjectivity and objectivity in relation to the anthropological research on religion. The paper scrutinises methodological approach known as methodological agnosticism. Methodological agnosticism has been significantly influenced by the ideas of positivism and scientific scepticism, which are also discussed in the paper. The article presents the mentioned approaches and argues in favour of their effectiveness in anthropological research of religion.

Keywords—methodological agnosticism; positivism; scientific scepticism; objectivity; subjectivity; anthropological research

ÚVOD

EŠTE predtým,¹ ako sa systematickému výskumu rozmanitých spoločností a kultúr venovala sociokultúrna antropológia, nachádzame v denníkoch a správach misiónárov, moreplavcov či rôznych dobrodruhov opisy „exotických“ zvykov, rituálov, praktík,

spôsobov obliekania či stravovania. Správy dobrodruhov a moreplavcov vyvolávali v pozorovateľoch a čitateľoch často pocity na škále od údivu a záujmu až po odpor voči tým, ktorí praktiky vykonávali. Môžeme si položiť otázky, do akej miery sú tieto záznamy objektívnymi opismi pozorovaných behaviorálnych prejavov a materiálnych javov? Ako sa v nich odrážalo kultúrne pozadie samotných autorov?

Otázka objektivity a subjektivity patrí k „večným“ dilemám vedeckého bádania.² V počiatkových fázach antropológických výskumov si bádatelia zväčša nekládli otázku, či ich opis rozmanitých kultúr je objektívnym opisom pozorovaných javov: tento problém sa dostal do širšej pozornosti až v druhej polovici dvadsiateho storočia. S problémom subjektivity a objektivity súvisí aj otázka postoja antropológa voči skúmaným fenoménom, ktorej sa venujem na nasledujúcich stranách. Obzvlášť páľčivou sa stáva pri výskume náboženstva, ktoré v mnohých spoločnostiach formuje každodenné interakcie a správanie sa jednotlivcov a skupín.

Povaha článku neumožňuje analyzovať danú problematiku v celej šírke. Koniec koncov nejde iba o otázky vzťahujúce sa k antropológii ako takej, ale aj o fundamentálne otázky vedy samotnej, siahajúce k jej filozofickým, etickým, epistemologickým a ontologickým

¹ Tento text vznikol s podporou grantu MŠ SR VEGA č. 2/0102/19 „Kolektívne rituály ako nástroj sociálnej regulácie“.

² Otázkou subjektivity a objektivity pri výskume náboženstva som sa zaoberal aj inde (Uhrin 2013, 2019).

základom (Bužeková 2017, 2018; Herzfeld 2000; Jenkins 2012; Popper 1997; Wootton 2015). Bližšie sa zameriam na to, aké odpovede navrhujú pozitivisticky orientované prístupy a bádatelia zastávajúci postoj metodologického agnosticizmu (Bryant 1985; Eller 2019, 2020; Gellner 1992; Lett 1996, 1997a, 1997b, 2004; Porpora 2006).

V prezentovanom texte sa zameriam na ontologickú povahu náboženských predstáv a praktík, s ktorou úzko súvisí otázka: *Aký postoj má antropológ zaujať k skúmaným predstavám a praktikám?* Teda má sa v kontexte výskumu náboženstva vyjadrovať k „pravdivosti a nepravdivosti“, „skutočnosti a neskutočnosti“, „existencii a neexistencii“ náboženských predstáv a praktík? Tieto otázky sa však netýkajú iba antropológie, ale základov vedy samotnej. Z mnohých existujúcich prístupov sa na tomto mieste zameriam iba na nasledujúce komplementárne prístupy: metodologický agnosticizmus a vedeckú, pozitivisticky orientovanú antropológiu. Kombinácia týchto prístupov disponuje potenciálom pre vytvorenie komplexného teoretického a metodologického prístupu či rámca pri antropológickom výskume náboženstva.

METODOLOGICKÝ AGNOSTICIZMUS

Slovo agnosticizmus je odvodené od gréckeho slova *gnosis* a v doslovnom preklade znamená „bez poznania“. Termín „agnostik“ zaviedol v devätnástom storočí do vedeckého obehu lekár a biológ Thomas Huxley (1825–1895). Huxley bol zástanca myšlienky biologickej evolúcie prostredníctvom prirodzeného výberu Charlesa Darwina. Huxley bol jedným z najvýznamnejších verejných obhajcov Darwinovej teórie. Do dejín vedy sa zapísala aj jeho debata s oxfordským biskupom Samuelom Wilberforcom (1805–1873), ktorá sa odohrala v roku 1860 na pôde Prírodovedného múzea univerzity v Oxforde (Oxford University Museum of Natural History). Ako neochvejný zástanca Darwinovej teórie a diskutér s jej odporcami si získal prezývku „Darwinov bulldog“. Brooke (2011, 300) hovorí, že Huxley bol pripravený eliminovať akékoľvek náznaky nadprirodzena z vedeckého bádania a vysvetľovania. Termín agnostik

Huxley zaviedol v kontexte diskusií medzi vedou a náboženstvom. Huxley tvrdil, že týmto slovom chcel označiť:

Ludí, ktorí sa rovnako ako ja priznávajú, že nemajú najmenšiu predstavu o rôznych záležitostiach, o ktorých metafyzici a teológovia, ortodoxní aj heterodoxní, dogmatizujú s najväčšou istotou; a bolo pre mňa do istej miery zábavné pozorovať postupné akceptovanie tohto termínu a jeho odvodeninu, „agnosticizmus“ [...], kým v súčasnosti agnosticci neprebrali pozíciu uznávanej sekty a ortodoxia nezačala venovať agnosticizmu obzvlášť negatívnu pozornosť. (Huxley 1884)

Už vtedy Huxley poukazoval na postupnú zmenu významu tohto termínu, ale z pozície človeka, ktorý ho zaviedol, sa cítil oprávnený poukázať na pôvodný význam:

Agnosticismus je základom vedy, či už starovekej alebo modernej. Znamená jednoducho to, že človek nesmie povedať, že niečo vie alebo niečomu verí, a pritom mu veda neposkytuje dôvod, aby tvrdil, že to vie alebo tomu verí. (Huxley 1884)

Huxley neskôr definíciu metodologického agnosticizmu spresnil:

Agnosticismus nie je vyznanie viery, ale metóda, ktorej podstata spočíva v dôslednom aplikovaní jediného princípu. Ten sa môže pozitívne vyjadriť takto: v intelektuálnych záležitostiach postupujte podľa rozumných úvah, kým vám to rozum dovolí a kým sa neobjavia ďalšie úvahy. Negatívne sa vyjadruje takto: v intelektuálnych záležitostiach nepredstierajte, že vaše závery sú pravdivé, ak nie sú dokázané a dokázateľné. Keď niekto tvrdí, že si je istý objektívnou pravdou výroku, ale nemôže predložiť dôkazy, ktoré logicky zdôvodňujú túto istotu, podlieha omylu. (Huxley 1889)

Viacerí autori v kontexte výskumu náboženstva a metodologického agnosticizmu sa dopúšťajú chyby, na ktorú upozorňuje spomedzi mnohých napríklad Eller (2007, 271) či Bužeková (2019, 22). Ide o nekorektné pochopenie významu termínu „metodologický agnosticizmus“, ktoré je podľa Ellera v sociálnych a humanitných vedách častým javom. Pritom podľa Ellera viacerí antropológovia náboženstva považujú metodologický agnosticizmus za akúsi „medzi pozíciu“ vo vzťahu k náboženským predstavám: ani teizmus ani ateizmus, ani viera ani nevier. Chápu ho ako istú formu „vyhýbania sa“ odpovedi na otázku o existencii a neexistencii náboženských predstáv

a praktík, či „čakania na ďalšie dôkazy“ pred jej zodpovedaním.³ Chápanie metodologického agnosticizmu ako „medzi pozície“ medzi teizmom a ateizmom však podľa Ellera vo vedeckom kontexte nie je totožné s významom tohto termínu, ktorý znamená prístup totožný s vedeckým skepticizmom:

Netvrdte, že viete to, čo nemôžete dokázať. V tomto zmysle je agnosticizmus prakticky totožný so skepticizmom a slobodným myslením a so samotným zdôvodňovaním – procesom, ktorým zhromažďujeme fakty a dospievame k záverom. (Eller 2007, 271; tiež Eller 2019, 79)

Metodologický agnosticizmus, tak ako ho formuloval Huxley, teda neodkazuje na „medzi pozíciu“. Odkazuje skôr na racionalistický a skeptický prístup k akémukoľvek poznaniu, vrátane toho získaného prostredníctvom náboženskej či spirituálnej skúsenosti. Všetci disponujeme osobnými presvedčeniami a vierami. Ak však chceme, aby boli vnímané ako vedecké poznanie, mali by podliehať epistemologickým pravidlám pozitivistickej vedeckej metódy. Nastoľuje sa otázka, aký je vzťah metodologického agnosticizmu, vedeckej, pozitivisticky orientovanej antropológie a skepticizmu k metafyzickým vedomostiam a poznaniu.⁴

VEDA A METAFYZIKA

Jednotlivé vedecké disciplíny môžu mať špecifické metódy a techniky zberu a analýzy dát (napríklad hĺbkové etnografické interview či zúčastnené pozorovanie). No existuje aj jednotná vedecká metóda v širšom slova zmysle. Podľa Bernarda je založená na troch

³ Môžem spomenúť napríklad historičku a religionistku P. Dijkhuizen (2011), ktorá vyčleňuje viaceré metodologické prístupy pri výskume náboženstva. Spomedzi mnohých je to metodologický ateizmus, metodologický teizmus a metodologický agnosticizmus. Autorka definuje metodologický agnosticizmus práve ako istú „medzi pozíciu“. Definície uvádzané Dijkhuizen pri metodologickom ateizme sa však v niektorých ohľadoch prelínajú s definíciami metodologického agnosticizmu, ktoré uvádza Huxley či Eller.

⁴ Metodologický agnosticizmus predstavuje jeden z mnohých metodologických prístupov pri výskume náboženstva. Nie je univerzálne zastávanou pozíciou. Pre diskusiu o rôznych metodologických prístupov pri výskume náboženstva pozri napríklad Bell a Taylor (2014); Cantrell (2016); Cox (2004); Dijkhuizen (2011); Eller (2019, 2020); Porpora (2006).

predpokladoch: (1) existuje skutočnosť, ktorú je možné skúmať a objaviť; (2) priame pozorovanie predstavuje spôsob jej objavenia; (3) materialistické vysvetlenia pozorovateľných fenoménov sú vždy dostatočnými, a preto nie je potreba uchýľovať sa k vysvetleniam metafyzickým. Metafyzika v tomto prípade ponúka nematerialistické vysvetlenia javov odkazovaním na nadprirodzenú skúsenosť, dušu, duchov či božstvo (Bernard 2006, 5–6; Porpora 2006, 57). Všeobecne povedané, na nadprirodzené bytosti, praktiky a predstavy – na to, čo nemôže byť skúmané vedeckými metódami, pretože nepodlieha princípom overenia, replikácie a falzifikácie.

Takýto prístup nepopiera existenciu metafyzických vedomostí (*metaphysical knowledge*). Podľa Bernarda ani veda samotná nevyhnutne nepopiera ich existenciu a metafyzické vedomosti ako také, aj keď jednotliví vedci a vedkyne tak urobiť môžu (ako napríklad Dawkins 2003, 2007; Dennett 1995, 2006; Eller 2019, 2020; Lett 1997a). To, čo popiera veda, je využívanie metafyziky a využívanie rôznych odvolávaní sa na zjavenia, stretnutia s duchmi predkov a nadprirodzenými bytosťami ako na legitímny zdroj vysvetlenia prírodných fenoménov (Bernard 2006, 5–6; Eller 2019, 196–198; Porpora 2006, 71–73). V širšom slova zmysle sa tieto debaty dotýkajú aj otázky vzťahu vedy a náboženstva (Brooke 2011; Dennett 1995, 2006).

Využívanie metafyzických vedomostí, tak ako boli definované vyššie, pri vysvetľovaní ľudského správania vyvoláva viaceré kritické ohlasy. Ako hovoria Bell a Taylor (2014, 549–550), na participáciu na náboženských rituáloch a činnostiach nahliada mnoho sociálnych vedcov skepticky a to najmä v prípadoch, kedy je prezentovaná ako výskumná stratégia či metóda. Predmetom kritiky môže byť dôveryhodnosť takto získaných dát a rigoróznosť vykonaného výskumu.

Pri vysvetľovaní prírodných fenoménov – ku ktorým sa podľa môjho názoru priraduje aj ľudské správanie, pretože aj sociálne a kultúrne je v konečnom dôsledku nevyhnutne prepojené s biologickým a psychologickým – nie je nutné odvolávať sa na existenciu nadprirodzených bytostí a vysvetlenia pochádzajúce z metafyzických vedomostí (Eller 2019, 2020;

Martin 1990). Práve prepojenie biologického, psychologického, sociálneho a kultúrneho je jedným z určujúcich charakteristík evolučných a kognitívnych prístupov pri vysvetľovaní ľudského správania sa vo všeobecnosti (napríklad Baumard a Sperber 2012; Boyd a Richerson 1985; Sapolsky 2019; Sperber a Hirschfeld 1999). Pri takto koncipovaných výskumoch náboženstva sa ukazuje rigoróznosť a produktivita prepojenia antropológie s psychológiou, kognitívnymi a evolučnými vedami (napríklad Atran 2002; Boyer 2001; Bužeková 2009; Bužeková, Jerotijević a Kanovský 2011; Henrich a Henrich 2007; Henrich 2015).

ANTROPOLOGICKÝ VÝSKUM NÁBOŽENSTVA: ANTROPOLÓGIA AKO VEDA

Téma mojej úvahy sa vzťahuje aj k jednej zo základných a najstarších debát v antropológii vôbec. Tou je otázka: *Je antropológia veda, alebo humanitná disciplína?* (Carrithers 1990; Lett 1997a, 1997b; Marcus a Fischer 1999). Napríklad Clifford Geertz (2000) nepovažoval štúdium kultúry za experimentálnu vedu hľadajúcu zákony, ale za vedu interpretatívnu, hľadajúcu významy. Antropológovia inšpirovaní Geertzom vo väčšine prípadov považujú sociokultúrnu antropológiu za humanitnú vedu. Zásadný vplyv mali taktiež myšlienky E. E. Evans-Pritcharda (1972, 1976), ktorý rozvíjal ideu antropológie ako „prekladu kultúry“. Evans-Pritchard tiež zdôrazňoval, že antropológ by sa nemal zaoberať pravdivosťou náboženských predstáv a praktík. Nemal by sa vyjadrovať k existencii či neexistencii „duchov“ (Bowie 2008, 16; Evans-Pritchard 1972, 17).

Väčšina sociálnych a kultúrnych antropológov, ako aj etnológov, sa stotožňuje, či už explicitne alebo implicitne, ako s postojom Geertza, tak s postojom Evans-Pritcharda. Antropológ by teda nemal skúmať pravdivosť a nepravdivosť, racionalitu či iracionalitu náboženských presvedčení (pozri napr. Lanman 2016). Vo väčšine prác o náboženstve, ako aj vo väčšine antropológických učebníc, je otázka pravdivosti a nepravdivosti náboženských presvedčení ignorovaná alebo jej nie je prikladaná dôležitosť. Existuje však niekoľko výnimiek. Americký antropológ George Peter Murdock napríklad povedal:

Neexistuje nič ako duša, duchovia, démoni a také mentálne konštrukty ako Yahwe sú v rovnakej miere fikciou ako Superman či Dedo Mráz. (Murdock 1980, 54, citované v Lett 1997b)

Aj v súčasnosti sú bádatelia, ktorí sa k otázke pravdivosti a nepravdivosti, „skutočnosti a neskutočnosti“ náboženských predstáv, praktík a nadprirodzených bytostí stavajú odlišným spôsobom. Napríklad James Lett otvorene hovorí o odmietnutí existencie nadprirodzených bytostí, efektivity náboženských rituálov a pravdivosti a existencie nadprirodzených predstáv či skutočnosti alternatívnych stavov vedomia. Postoj explicitného odmietnutia je v antropológii a etnológii ojedinelý a predstavuje skôr výnimku ako pravidlo. Domnievam sa, že v českom a slovenskom prostredí predstavuje ojedinelé stanovisko.

Na tomto mieste by som chcel zdôrazniť, že nezastávam postoje explicitného odmietnutia. Antropológ, či akýkoľvek iný vedec, sa nemusí vyjadrovať k otázke „pravdivosti“ a „skutočnosti“ náboženských predstáv, ako ani k „efektivite“ náboženských, magických rituálov a praktík. Prikláňam sa však k stanovisku, ktoré odmieta využívanie metafyzických skúseností, znalostí a vedomostí pri vedeckom výskume náboženstva.

Stotožňujem sa s predstaviteľmi pozitivistického smeru v antropológii, podľa ktorých by sa mala antropológia považovať za vedu založenú na empirii a racionalite (Bernard 2006; Eller 2007, 2019, 2020). Pričom tak ako James Lett považujem skeptický prístup za istú formu alternatívy voči postmodernému a interpretačtivnému prístupu v sociálnej a kultúrnej antropológii. Je však nutné odlíšiť termín vedecký skepticizmus od skepticizmu, tak ako je niekedy chápaný vo filozofii. Vedeckí skeptici vnímajú skepticizmus ako metodologický princíp bádania, v ktorom je dosiahnutie dôveryhodných vedomostí možné. Ak však niekto tvrdí, že takéto vedomosti dosiahol, musí to podporiť presvedčivými dôkazmi. Epistemologické princípy a pravidlá vedy predstavujú najvhodnejší prostriedok k získaniu faktických a pravdivých informácií (Lett 2004, 390).

Ak vedec tvrdí, že získal vedomosti, ktoré sú pravdivé, ich pravdivosť musí byť verejne overiteľná a testovateľná. Každé tvrdenie, ktoré sa prezentuje ako výsledok vedeckého

bádania, musí spĺňať tri kritéria. Po prvé, musí byť overiteľné. Po druhé, môže byť v princípe vyvrátené (existujú podmienky, za ktorých tvrdenie neplatí) a po tretie, musí byť verejne replikovateľné. Tvrdenia prezentované takým spôsobom, že sú nevyvrátené, neoveriteľné a verejne nereplikovateľné, teda ich platnosť nemôže overiť ktokoľvek, nemôžu byť v prísnom slova zmysle prezentované ako vedecké poznanie (Bužeková 2017; Jenkins 2012; Lett 2004; Popper 1997; Wootton 2015). Vedecká teória je považovaná za pravdivú, ak je na jej základe možné produkovať vysvetlenia podporené empiriou a neprodukuje nepravdivé predpovede. Vedecké tvrdenia a teórie nie sú nikdy považované za pravdivé v absolútnom slova zmysle. Koncept absolútnej pravdy je epistemológii vedy cudzí. Vždy musí existovať možnosť ich spochybnenia a vyvrátenia na základe logiky alebo empirických dôkazov (Lett 1997a, 96, tiež Ochrana 2019, 55–58).

Z hľadiska pozitivistického a vedeckého prístupu možno považovať všetky náboženstvá za iracionálne. Ako však upozorňuje Lett (1997a, 2004) či Eller (2019, 2020) v tomto kontexte slovo iracionálny nemá negatívne konotácie. Neimplikuje negatívne alebo dehonestujúce stanovisko zo strany bádateľa voči ľuďom, ktorí náboženské predstavy zdieľajú a náboženské rituály a praktiky vykonávajú. Iracionalita v tomto zmysle odkazuje skôr na absenciu možnosti vyvrátenia a potvrdenia náboženských presvedčení a existencie nadprirodzených bytostí vedeckými metódami. Práve z týchto dôvodov by nemali byť využívané ako zdroje pri vedeckom štúdiu náboženstva.

Väčšina bádateľov skúmajúcich náboženstvá sa nezaobera napríklad otázkou, či rituály „skutočne“ fungujú. Považujú ju za nezodpovedateľnú. Väčšina súčasných antropológov, aj napriek svojim osobným presvedčeniam a vierovyznaniu, sa prikláňa k myšlienke, že „pravdivosť nadprirodzených sfér“ je za hranicami vedeckého výskumu a je vedeckými metódami neskúmateľná (Lett 2004, 388). Respektíve sa k tejto otázke nevyslovujú a bez ohľadu na svoje presvedčenia, názory a vierovyznanie, skúmajú evolučné, kognitívne, psychologické, sociálne a kultúrne aspekty náboženstiev.

Z evolučnej a kognitívnej perspektívy sa považujú náboženské predstavy a praktiky za

produkty fungovania bežných psychologických mechanizmov vyvinutých počas evolúcie ľudského druhu a charakteristických pre všetkých ľudí. V takto zameraných výskumoch absentuje využívanie metafyzických znalostí a vedomostí pri vysvetľovaní ľudského správania sa a ich prezentácia ako legitímneho vedeckého poznania. Zmienené prístupy spoločne s metodologickým agnosticizmom, vedeckým skepticizmom a pozitivizmom poskytujú efektívnu teoretickú a metodologickú platformu pri vysvetľovaní ľudského (náboženského) správania (napríklad Bloch a Sperber 2002; Hirschfeld 1996; Sperber 1996, 2011).

ZÁVER

Cieľom príspevku bolo v kontexte výskumu náboženstva prispieť do diskusie o subjektívite a objektívite, so zacielením na metodologický agnosticizmus a pozitivistickú vedecky orientovanú antropológiu, v kontexte výskumu náboženstva. Antropologická literatúra o náboženstve je nesmierne rozsiahla. Aj napriek teoretickým a metodologickým odlišnostiam jednotlivých smerov je pre väčšinu diel charakteristické tvrdenie, podľa ktorého epistemologické princípy vedy a vedeckej metódy nemôžu či by nemali byť aplikované na obsah náboženských presvedčení. Väčšina antropológov však nielen pri výskume náboženstva zastáva istú formu metodologického agnosticizmu: nezaoberajú sa pravdivosťou alebo morálnou hodnotou náboženských konceptov a pravidiel, ani nevenujú pozornosť autenticite náboženských skúseností jednotlivcov (Bužeková 2019, 22).

Súhlasím s Morrisom, ktorý tvrdí: „antropologický výskum náboženstva vychádzajúci z prístupu metodologického agnosticizmu znamená rovnako naturalistické vysvetlenie javov ako empirický výskum vo fyzike či v biológii“ (Morris 2006, 9, citovaný v Bužeková 2019, 22; tiež Berger 1967; Boyer 2001; Porpora 2006; Sperber 1996, 2011). Veda je špecifický „žáner“ intelektuálnej činnosti, ktorý má svoje pravidlá – princípy overiteľnosti, replikácie a falzifikácie, ktoré som spomenul vyššie a ktoré majú za dôsledok to, že veda je „materialisticky založená“. Z uvedených dôvodov sa domnievam, že subjektívne stanoviská a názory, pochádzajúce z metafyzických skúseností a vedomostí,

stojace v rozpore so základnými epistemologickými princípmi vedeckého bádania, by nemali byť prezentované ako vedecké poznanie.

Antropologický výskum nemusí venovať pozornosť absolútnym pravdám či skutočnosti osobných náboženských alebo spirituálnych zjavení. Antropológovia sa zaujímajú o pochopenie a vysvetlenie ľudského správania a kultúry. Bádania zastávajúci postoj metodologického agnosticizmu nepopierajú náboženské pravdy, no ani ich nezastávajú a teda nevyhlasujú definitívne stanovisko k pravdivosti a skutočnosti náboženských a nadprirodzených predstáv a praktík. Tvrdia však, že pri vysvetľovaní prírodných fenoménov, vrátane ľudského správania sa, nie je nutné odvolávať sa na existenciu nadprirodzených bytostí a vysvetlenia pochádzajúce z metafyzických vedomostí. Svoju pozornosť sústreďujú na sociálne, psychologické, evolučné, ekologické, symbolické, estetické či mnohé ďalšie dimenzie a aspekty náboženstiev, prípadne skúmajú ich pôvod a historické premeny.

POUŽITÉ ZDROJE

- Atran, Scott. 2002. *In Gods We Trust*. Oxford: Oxford University Press.
- Baumard, Nicolas, a Dan Sperber. 2012. „Evolutionary and Cognitive Anthropology.“ In *A Companion to Moral Anthropology*, ed. Didier Fassin, 611–627. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Bell, Emma, a Scott Taylor. 2014. „Uncertainty in the Study of Belief: The Risks and Benefits of Methodological Agnosticism.“ *International Journal of Social Research Methodology* 17 (5): 543–557.
- Berger, Peter. 1967. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Doubleday.
- Bernard, Russell H. 2006. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Oxford: Altamira Press.
- Bloch, Maurice, a Dan Sperber. 2002. „Kinship and Evolved Psychological Dispositions: The Mother’s Brother Controversy Reconsidered.“ *Current Anthropology* 43 (4): 723–748.
- Boyd, Robert, a Peter J. Richerson. 1985. *Culture and the Evolutionary Process*. Chicago: University of Chicago Press.
- Boyer, Pascal. 2001. *Religion Explained*. London: Heinemann.
- Bowie, Fiona. 2008. *Antropologie náboženství*. Praha: Portál.
- Brooke, John H. 2011. *Veda a náboženstvo: Niekoľko historických pohľadov*. Bratislava: Kalligram.
- Bryant, Christopher. 1985. *Positivism in Social Theory and Research*. New York: St. Martin’s.
- Bužeková, Tatiana. 2009. *Nepriateľ zvnútra*. Bratislava: VEDA.
- Bužeková, Tatiana. 2017. „Alternatívna realita a alternatívna veda.“ *Etnologické rozpravy* 24 (2): 103–113.
- Bužeková, Tatiana. 2018. „‘Čierna skrinka’ antropologického výskumu: Niekoľko poznámok k bádaniu súčasnej spirituality.“ *Biograf* 67–68: 57–70.
- Bužeková, Tatiana. 2019. *Mágia a čarodejníctvo v etnografických štúdiách do polovice 20. storočia*. Bratislava: AKAMedia.
- Bužeková, Tatiana, Danijela Jerotijević a Martin Kanovský. 2011. *Kognitívne vysvetlenie magických predstáv a praktík*. Bratislava: ETERNA Press.
- Cantrell, Michael A. 2016. „Must a Scholar of Religion be Methodologically Atheistic or Agnostic?“ *Journal of the American Academy of Religion* 84 (2): 373–400.
- Carrithers, Michael. 1990. „Is anthropology Art or Science?“ *Current Anthropology* 31 (3): 263–282.
- Cox, James L. 2004. „Separating Religion from the ‘Sacred’: Methodological Agnosticism and the Future of Religious Studies.“ In *Religion: Empirical Studies*, ed. Steven J. Sutcliffe, 259–264. Aldershot: Ashgate.
- Dawkins, Richard. 2003. *A Devil’s Chaplain: Selected Essays*. London: Weidenfeld & Nicholson.
- Dawkins, Richard. 2007. *The God Delusion*. London: Black Swan.
- Dennet, Daniel. 1995. *Darwin’s Dangerous Idea*. New York: Simon & Schuster.
- Dennet, Daniel. 2006. *Breaking the Spell: Religion as Natural Phenomenon*. London: Viking.
- Dijkhuizen, Petra. 2011. „Comparing Methodological Starting-Points in the Study of Religion.“ *Journal of Early Christian History* 1 (2): 30–54.
- Eller, Jack D. 2007. *Introducing Anthropology of Religion*. New York: Routledge.
- Eller, Jack D. 2019. „The Science of Unknowable and Imaginary Things.“ *Socio-Historical Examination of Religion and Ministry* 1 (2): 178–201.
- Eller, Jack D. 2020. „Atheism is Global Atheism.“ *Socio-Historical Examination of Religion and Ministry* 2 (2): 66–86.
- Evans-Pritchard, Edward Evan. 1972. *Theories of Primitive Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans-Pritchard, Edward Evan. 1976. *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford: Oxford University Press.
- Gellner, Ernest. 1992. *Postmodernism, Reason and Religion*. London: Routledge.
- Geertz, Clifford. 2000. *Intepretace kultur: Vybrané eseje*. Praha: SLON.
- Henrich, Joseph. 2015. *The Secret of Our Success: How Culture Is Driving Human Evolution, Domesticating Our Species, and Making Us Smart*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Henrich, Joseph, a Natalie Henrich. 2007. *Why Humans Cooperate: A Cultural and Evolutionary Explanation*. New York: Oxford University Press.
- Herzfeld, Michael. 2000. *Anthropology: Theoretical Practice in Culture and Society*. London: John Wiley & Sons.
- Hirschfeld, Lawrence. 1996. *Race in the Making: Cognition, Culture, and the Child's Construction of Human Kinds*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Huxley, Thomas. 1884. „Agnosticism: A Symposium.“ *The Agnostic Annual*. Videné 27. srpna 2020. <https://mathcs.clarku.edu/huxley/UnColl/Rdetc/AgnAnn.html>.
- Huxley, Thomas. 1889. „Agnosticism.“ *Collected Essays V*. Videné 27. srpna 2020. <https://mathcs.clarku.edu/huxley/CE5/AgN.html>.
- Jenkins, Stephen H. 2012. *Ako funguje veda: Hodnotenie dôkazov v biológii a medicíne*. Banská Bystrica: Pro.
- Lanman, Jonathan A. 2016. „An Order of Mutual Benefit: A Secular Age and the Cognitive Science of Religion.“ In *Working with a Secular Age: Interdisciplinary Reflections on Charles Taylor's Master Narrative*, eds. Florian Zemmin, Colin Jager a Guido Vanheeswijyk, 71–92. Berlin: De Gruyter.
- Lett, James. 1996. „Scientific Anthropology.“ In *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, eds. David Levinson a Melvin Ember, 1141–1148. New York: Henry Holt and Company.
- Lett, James. 1997a. *Science, Reason, and Anthropology: The Principles of Rational Inquiry*. Oxford: Rowman & Littlefield.
- Lett, James. 1997b. „Science, Reason, and Anthropology.“ In *Anthropology of Religion: A Handbook*, ed. Stephen D. Glazier, 103–120. Westport, CT: Greenwood Press.
- Lett, James. 2004. „Scientific Skepticism and Religious Rituals.“ In *Encyclopedia of Religious Rites, Rituals and Festivals*, ed. Frank A. Salamone, 388–392. London: Routledge.
- Marcus, George, a Michael J. Fischer (eds.). 1999. *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Martin, Michael. 1990. *Atheism: A Philosophical Justification*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Morris, Brian. 2006. *Religion and Anthropology: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murdock, George P. 1980. *Theories of Illness: A World Survey*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Ochrana, František. 2019. *Metodologie, metody a metodika vědeckého výzkumu*. Praha: Karolinum.
- Popper, Karl R. 1997. *Logika vědeckého zkoumání*. Praha: OIKOYMENH.
- Porpora, Douglas V. 2006. „Methodological Atheism, Methodological Agnosticism and Religious Experience.“ *Journal for the Theory of Social Behaviour* 36 (1): 57–75.
- Sapolsky, Robert M. 2019. *Chování: Biologie člověka v dobrém i ve zlém*. Praha: Argo, Dokořán.
- Sperber, Dan. 1996. *Explaining Culture: A Naturalistic Approach*. Oxford: Blackwell.
- Sperber, Dan. 2011. „A Naturalistic Ontology for Mechanistic Explanations in the Social Sciences.“ In *Analytical Sociology and Social Mechanisms*, ed. Pierre Demeulenaere, 64–77. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sperber, Dan, a Lawrence Hirschfeld. 1999. „Culture, Cognition and Evolution.“ In *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*, eds. Frank C. Keil a Robert A. Wilson, cxi–cxxxii. London: The MIT Press.
- Uhrin, Michal. 2013. „Sebareflexia z terénneho výskumu antropológa.“ *Speculum* 5 (3): 26–37.
- Uhrin, Michal. 2019. „Subjektivita a objektivita v antropológickom výskume.“ *Pod čiarou* 1 (1): 3–7.
- Wootton, David. 2015. *The Invention of Science: A New History of the Scientific Revolution*. New York: Harper Collins.